

B. ČERNIENĖ

APIE GNOSEOLOGINES RELIGIJOS IŠTAKAS

Tarybinėje religijotyroje išskiriamos dvi svarbiausios religijos atsiradimą sąlygojančios priežastys — socialinės ir gnoseologinės. Analizuojant gnoseologines religijos priežastis, ateistinėje literatūroje susiformavo nemaža skirtingų aiškinimo variantų. Dėl to klausimas įgyja diskusinį pobūdį ir reikalauja visapusiško nagrinėjimo.

Ateistinėje literatūroje populiariausios yra I. Kryveliovo ir J. Francevo religijos kilmės koncepcijos, kuriose daug vietos skiriama ir religijos gnoseologinių šaknų atskleidimui. I. Kryveliovas religinių vaizdinių atsiradimo priežasčių ieško tokiose žmogaus sąmonės savybėse, kaip operavimas savokomis, siekimas suasmeninti gamtą, proto smalsumas, loginio mąstymo netobulumas, emocinis sąmonės nuspalvinimas ir kt. Šios sąmonės ypatybės tam tikromis socialinėmis sąlygomis ir nulemiančios religijos kilmę¹. Religijos gnoseologinės šaknys čia aiškinamos psichiniais procesais, sąmonės savybėmis. Mūsų spaudoje buvo kelta abejonių dėl panašaus religijos traktavimo ir pažymėta, kad religijos priežasčių ieškojimas sąmonės ypatybėse veda prie religijos įamžinimo bei jos biologizavimo².

Analogiškas principas išryškėja ir J. Francevo tyrinėjimuose, tik juose labiau akcentuojamos kitos sąmonės savybės: mąstymo abstraktumas, sugebėjimas tarpiškai, apibendrintai, sąvokomis atspindėti pasaulį. Žmogaus sugebėjime apibendrinti tikrovės reiškinius jau slypinti galimybė paversti bendrybę atskira būtybe, dvasia³. „Sugebėjimas apibendrinti,

¹ Zr. И. А. Крывелёв, Гносеологические корни религии. — Вопросы истории и атеизма, VI, 1958, с. 40—73; И. Крывелёв, Д. Угринович, Религия. — Философская энциклопедия, т. 4, М., 1967, с. 491.

² Zr. В. Лазутка, Процесс формирования первобытного миропонимания. — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Filosofija, II, 1962, p. 39—40; И. П. Цамерян, О проблематике научных исследований по философским вопросам атеизма. — Философские проблемы атеизма, М., 1963, с. 15.

³ Zr. Ю. П. Францев, У истоков религии и свободомыслия, М.-Л., 1959, с. 97—99, 196—197. Toks požiūris pasitaiko ir A. Suchovo bei V. Garadžos (А. Д. Сухов, Религия как общественный феномен, М., 1973, с. 30—40; В. И. Гарраджа, Религия. — Большая советская энциклопедия, т. 21, М., 1975, с. 629) darbuose.

atskirti sąvoką nuo realių daiktų sukūrė klaidingą, tikrovę iškraipantią fantaziją, kuri atitraukė žmones nuo realaus pasaulio. Tai fantazija, kad egzistuoja antgamtinės jėgos, kurios sukelia nesuprantamus, neįveikiamus, baisius gamtos reiškinius“⁴.

Vadinasi, religijos atsiradimo gnoseologinės priežastys pagrįstos žmogaus mąstymo savybėmis, ir, aiškinant religijos genezę, visas dėmesys nukrypsta į individo mąstymo mechanizmo analizę.

Panašaus pobūdžio religijos gnoseologinių šaknų aiškinimui nepritaria G. Gakas⁵. Tačiau, pagrįstai abejodamas tokia interpretacija, G. Gakas nepasiūlo racionalaus sprendimo. Jo manymu, pripažindami gnoseologines religijos šaknis, turime pripažinti ir galimybę religijai amžinai egzistuoti. Todėl G. Gakas siūlo iš viso atsisakyti gnoseologinių šaknų idėjos, aiškinant religijos genezę. Jo nuomone, ši terminą V. Leninas taikęs vien idealizmui. Mechaniskas jo perkėlimas į religijotyra esąs abejotinas ir nepagrįstas.

Dar kategoriškiau prieš šio termino vartojimą pasisakė J. Semionovas, ypač pabrėždamas terminologinę painiavą, kurią jis įnešęs⁶. „Visais religijos evoliucijos etapais,— rašo J. Semionovas,— jos šaknis sudarė žmonių praktikos bejėgiškumas, šios praktikos priklausomybė nuo aklo, nepažinto objektyvaus pasaulio būtinumo. Todėl, mūsų požiūriu, negalima sutikti su tuo teiginiu, kad religija, kaip ir idealizmas, be socialinių šaknų, turi dar ir gnoseologines šaknis, slypinčias pačiame pažinimo procese,— su tuo teiginiu, kurio šiuo metu laikosi dauguma tyrinėtojų — marksistų <...>“⁷

Ši kritinė tendencija mokslinėje literatūroje atsirado neatsitiktinai. Pastangos ieškoti religijos priežasčių žmogaus sąmonėje iš tiesų sugrąžina mus prie šviečiamosios metodologijos. I. Kryveliovo ir J. Francevo koncepcijose religijos atsiradimas siejamas su žmogaus sąmonės atributais, būdingais tiek pirmykščiui, tiek ir civilizuojamam žmogui. Toks klausimo kėlimas yra abstraktus, todėl jį taip negailestingai kritikavo K. Marksas ir F. Engelsas, kalbėdami apie L. Fojerbacho žmogų ir jo moralę. Marksizmo klasikai ne kartą yra sakę, kad moksliskas bet kokio klausimo sprendimas turi būti konkretus ir istoriškas.

Ryškėjanti negatyvi pažiūra į religijos gnoseologines šaknis užčiuopė silpnas aptariamų koncepcijų vietas, tačiau pati yra perdėm kategoriška ir vienašališka. Savotišką išeitį iš šios situacijos suranda D. Ugriovičius, mėgindamas „gnoseologinių šaknų“ terminą vartoti truputį kitokia prasme, negu priimta ateistinėje literatūroje. Jo nuomone, „šaknis“— tai ne „priežastis“, o tik prielaida, sąlyga. Sąlyga dar negimdo

⁴ J. Barzdaitis, Lietuvos ateistai apie gnoseologines religijos ištakas.— Vilniaus Valsitybimo V. Kapsuko vardo Universiteto Mokslo darbai, XXV, Filosofija, I, 1960, p. 45.

⁵ Зг. Г. М. Гак, Ученые об общественном сознании в свете теории познания, М., 1960, с. 151.

⁶ Зг. Ю. П. Семенов, О корнях религии и философского идеализма.— Философские записки, Красноярск, 1962, с. 127.

⁷ Ю. П. Семенов, Как возникло человечество, М., 1966, с. 368.

religijos; jos egzistavimo priežastis — socialiniai veiksniai, o ne gnoseologiniai⁸. D. Ugrinovičius mėgina teoriškai įteisinti religijos gnoseologinių šaknų aiškinimą psichologinėmis prielaidomis. „Religijos gnoseologinės šaknys,— rašo jis,— tai sąlygos religiniams vaizdiniais formuotis, prielaidos, galimybės, atsirandančios žmogaus psichinės veiklos procese“⁹.

Labiau priimtinas būdas tų tyrinėtojų, kurie religijos kilmės gnoseologinių šaknų ieško pirmykščio pažinimo procese, jo specifikoje. A. Spirino, V. Zybkevo teorijose teigiama, kad religiniai vaizdiniai atsiranda, pažįstant, aiškinant pasaulį. Dėl bejėgiškumo, baimės ir kitų emocijų pirmykštis pažinimo procesas esąs iškreiptas, ir todėl susiformuojąs religinis tikrovės paveikslas¹⁰. Tačiau šių autorių teorijose pažinimo procesas sutapatinamas su religijos vaizdinių formavimusi ir išreiškiamas negatyvus požiūris į visą pirmykštę mąstomąją veiklą. Todėl pažeidžiamas pažinimo proceso suverenumas, tas procesas mistifikuojamas.

Nagrindėdami religijos atsiradimo priežastis, turime gerai išsiaiškinti, ką reiškia „gnoseologinių šaknų“ idėja, koks yra jos turinys.

„Gnoseologinių šaknų“ terminą pavartojo V. Leninas, aiškindamas, kodėl idealistinės sistemos egzistuoja klasinėje visuomenėje. Įžvelgdamas glaudų ryšį tarp idealizmo ir religijos, šį terminą V. Leninas taikė ir religijos analizei. „<...> Religiniai prietarai (=filosofinis idealizmas), žinoma, turi *gnoseologines* šaknis,— rašė V. Leninas,— jie turi savo pagrindą, jie, be abejonės, yra *tuščiažiedis*, bet *tuščiažiedis*, augąs gyvo, vaisingo, tikro, galingo, visagalio, objektyvaus, absoliutaus, žmogiškojo pažinimo gyvame medyje“¹¹. V. Leninas nedviprasmiškai pasako, kad religija yra begalinio pažinimo proceso „atplaiša“, pavirstanti savarakiška linija¹². Pavirtus vienam, istoriškai sąlygotam pažinimo momentui užbaigta sustabarėjusia pasaulėžiūra, susidaro „tuščiažiedis“, iškreiptas, nebeatitinkantis kintančios tikrovės pasaulėvaizdis.

V. Leninas, iškeldamas religijos ir idealizmo gnoseologinių šaknų idėją, kalba ne apie žmogaus mąstymą, sąmonę ir jos ypatumus, bet apie pažinimo procesą, jo begalinumą ir įvairiapusiškumą. Jis pabrėžia mintį, kad galimybė vienašališkoms pažiūroms atsirasti slypi pažinime, kaip visuomeniniame istoriniame procese. Jos atsiranda, suabsoliutinus, sustabarinus atskiras pažinimo nuolaužas. Pažinimo procesą pakeitę mąstymu ar sąmone (visumos — dalimi), mes nutolstame nuo V. Lenino idėjos. Marksizmo klasikais iš principo buvo nusistatę prieš tai, kad religijos šaknų būtų ieškoma žmogaus mąstyme ar sąmonėje. Religijos gnoseologinės šaknys — tai specifiniai žmogiškojo pažinimo, kaip visuomeninio

⁸ Зг. Д. М. Угринович, Введение в теоретическое религиоведение, М., 1973, с. 56.

⁹ Ten pat, p. 55.

¹⁰ В. Ф. Зыбковец, Дорелигиозная эпоха, М., 1959, с. 40, 72—74; plačiau apie tai žr. B. Vaitkute, Pirmykštės pasaulėžiūros rekonstravimo gnoseologinis aspektas.—„Problemos“, 1971, Nr. 2 (8).

¹¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, V., 1960, p. 349.

¹² Zr. ten pat.

istorinio proceso, ypatumai, kurie tam tikromis socialinėmis sąlygomis apsprendė religinės pasaulėjautos formavimąsi.

V. Leninas, aiškindamas, kad religiniai prietarai turi pagrindą žmogiškojo pažinimo gyvame medyje, reikalavo konkrečios istorinės to pažinimo analizės.

Religija atsirado pirmykštėje visuomenėje. Todėl ir jos atsiradimo gnoseologinių šaknų reikia ieškoti pirmykštės epochos pažinimo proceso specifiniuose dėsningumuose. Konkrečiai istoriškai analizuodami pirmykštį pažinimą, mes turime „išlukštenti“, kaip „*per vieną iš* be galo sudėtingo žmogaus (dialektinio) *pažinimo atspalvių*“¹³ buvo prieita prie tikrovės garbinimo.

Dar žmonių gyvenimo priešaušryje, vystantis praktinei veiklai, vystėsi ir visuomenės pažintinė veikla. Pasaulį visuomenė atskleidžia tiek, kiek jį praktiškai pertvarko. Pradinis, paviršutiniškas praktinis santykis su gamta nulėmė tai, kad pirmykštė bendruomenė, negalėdama išskirti nei objektų struktūros, nei jų įvairių savybių, nei dėsningų ryšių tarp reiškinių, rekonstravo juos savo pažintinėje veikloje kaip tam tikras į save panašias būtybes. Todėl buvo antropomorfiškai aiškinamas pasaulis, pažinimo procesas įgavo mitų kūrybos formą.

Pirmykštė bendruomenė, susikūrusi antropomorfinį pasaulio vaizdą (praktinio bejėgiškumo sąlygomis kiekviename žingsnyje jausdama priklausomumą nuo išorinio pasaulio), pradeda to pasaulio reiškiniams priskirti galingumo, priešiško, svetimumo atributus. Pirmykštės pažintinės veiklos produktai jų kūrėjui pamažu susvetimeja ir pradeda viešpatuoti dvasinėje jo srityje lyg visą jos veiklą lemianti jėga. Dar nesuvoikiančiai savęs pažinimo subjektu pirmykštei bendruomenei jos pačios pažintinėje veikloje sukurtos idealios antropomorfinės būtybės tampa gresmingai realiomis, priešiškomis jėgomis. Praktinio bejėgiškumo sąlygomis pirmykščiam žmogui atrodo, kad pasaulyje egzistuoja galingos jėgos, kurias palankiai nuteikti yra aktualiausias genties praktinis uždavinys. Siekdama sueiti į kontaktą su jomis, pirmykštė visuomenė sukuria sudėtingą ritualų sistemą. Susiformuoja antropomorfinių jėgų kultas, kuris ir sudaro pirmykštės religijos turinį. Pirmykštis pažinimo procesas „apauga“ (nes čia dvasinis gyvenimas yra dar sinkretiškas) nauja dvasinės veiklos sritimi, nauju santykiu su tikrove — religija. Šis momentas atskleidžia mums tikrąsias religijos kilmės gnoseologines šaknis, nes, anot F. Engelso, „iš gamtos jėgų suasmeninimo kilo pirmieji dievai“¹⁴. Pirmykščio tikrovės aiškinimo antropomorfinis pobūdis buvo tas pažinimo „atspalvis“, kurio pagrindu formavosi religija. Jis sudarė tikrąją gnoseologinę religijos atsiradimo priežastį pirmykštėje epochoje.

Žmonių gyvenimo priešaušryje religijos formavimąsi sąlygojo visuomenės praktinis bejėgiškumas, žemas gamybinių jėgų išsivystymo lygis.

¹³ Ten pat.

¹⁴ F. Engelsas, Liudvigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga, V., 1967, p. 16.

Tiesioginį jos šaltinį sudarė pirmykštis tikrovės antropomorfizavimas, kuris dėl praktinio bejėgiškumo poveikio savo prigimtimi ir turiniu neišvengiamai vedė prie pasaulio garbinimo. Taip galvodami, man rodos, labiau priartėjome prie V. Lenino idėjos, negu ieškodami religijos gnoseologinių šaknų abstrakčiose sąmonės ar mąstymo savybėse. Žinoma, racionaliui galima laikyti ir religijos „psichologinių šaknų“ ieškojimą, nagrinėjant individo sąmonės mechanizmą. Tačiau to nepakanka. Ir šitai parodė marksizmo klasikai, religijos kilmės šaknų ieškodami visuomeniniame istoriniame pažinimo procese.

Šį momentą pabrėžia V. Leninas veikale „Dialektikos klausimu“. Tai pagrindinis dokumentas, kuriame aptariamos gnoseologinės religijos prielaidos. Tačiau dažnai, kalbant apie religijos gnoseologines šaknis, remiamasi ir kitu šaltiniu — „Aristotelio knygos „Metafizika“ konspektu“, kuriame V. Leninas atkreipė dėmesį apskritai į žmogiškojo mąstymo ypatybes, padedančias suprasti idealistinių bei fantastinių pažiūrų galimumą: „<...> Idealizmo (=religijos) galimumas jau *duoti pirmoje, elementarioje* abstrakcijoje“¹⁵. Čia parodomos tik abstrakčios žmogaus idėjų (idealistinių ir religinių) nutolimo nuo tikrovės galimybės, susidaranti dėl sudėtingo ir prieštaringo žmogiškojo mąstymo pobūdžio. Tačiau vargu ar galima šią V. Lenino mintį taip sukonkretinti, kad ji pavirstų „darbo hipoteze“ religijos genezei paaiškinti. Konkrečiuose mokslo tyrimuose neįmanoma religijos kilmės paaiškinti bendrais žmogiškojo mąstymo dėsningumais, nes jie, kaip jau minėta, neliečia realaus religijos genezės proceso. Konkrečios analizės lygmenis negalima pakeisti abstrakčiu lygmeniu. Istoriskai konkretų religijos formavimosi vaizdą galima atskleisti tik nagrinėjant pirmykštės visuomenės pažinimo proceso specifinius dėsningumus, kuriuose glūdi realios gnoseologinės religijos atsiradimo priežastys¹⁶.

Klasinėje visuomenėje religiją „maitina“ sudėtingi ekonominiai ir socialiniai veiksniai. Ji čia pirmiausia yra „socialinė hipotezė“. Tačiau ji negimsta iš naujo. Ji išauga iš senesnių pirmykštės religijos formų, išlaikydama pirmykštį, antropomorfinį, pasaulio traktavimą. Papildydama klasiinei visuomenei būdingais atributais, religija sustabarina pasaulio vaizdą, paversdama jį amžina, „šventa“ pasaulio teorija. Šio istoriskai sąlygoto pirmykščio pasaulio vaizdo pavertimas neistorine tikrovės teorija būdingas klasinės visuomenės religijai. Istoriskai sąlygotą begalinės pažinimo linijos dalelę — pirmykštį pasaulio vaizdą — klasinės visuomenės religija paverčia „savarankiška, vientisa, tiesia linija“¹⁷, t. y. užbaigta ir tinkama visiems laikams tikrovės teorija, nes ją „*įtvirtina*“ klasinis viešpatuojančių klasių interesas“¹⁸.

¹⁵ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 358.

¹⁶ Panaši pažiūra dėstoma V. Kolosnicino knygoje (В. И. Колосницын, Лекции по теории научного атеизма, Свердловск, 1975, с. 145—155), tiksliai jis labiau pabrėžia pirmykščio mąstymo, o ne pirmykščio pažinimo specifika.

¹⁷ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 349.

¹⁸ Ten pat.

Taigi religijos gnoseologinės šaknys turi du aspektus: jos atsiradimo priežasčių aspektą ir egzistavimo klasinėje visuomenėje priežasčių aspektą.

Konkretus istorinis požiūris į religijos gnoseologines šaknis padeda išvengti šviečiamajai galvosena būdingo antropologinio religijos ištakų aiškinimo.